

**LUONNON ESTEETTINEN KOKEMINEN -
YMPÄRISTÖESTETIIKAN NÄKÖKULMIA
LUONTOKOKEMUKSEEN**

Ella Pekkala
Kandidaatintutkielma
Taidekasvatus
Musiikin, taiteen ja kulttuurin
tutkimuksen laitos
Jyväskylän yliopisto
Syksy 2023

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta Humanistis-yhteiskuntatieteellinen tiedekunta	Laitos Musiikin, taiteen ja kulttuurin tutkimuksen laitos
Tekijä Ella Pekkala	
Työn nimi Luonnon esteettinen kokeminen – Ympäristöestetiikan näkökulmia luontokokemukseen	
Oppiaine Taidekasvatus	Työn laji Kandidaatintutkielma
Aika 18.12.2023	Sivumäärä 25
<p>Tiivistelmä</p> <p>Tutkielmassa tarkastelen, kuinka luonnon esteettisen kokemisen rakentumista ja siihen liittyviä tekijöitä on määritelty. Tutkimusmetodina on systemaattinen kirjallisuuskatsaus, jonka tarkoituksena on tuoda esiin ympäristöestetiikan näkökulmia luonnon esteettisen kokemisen rakentumisesta. Tutkielma sijoittuu viitekehykseltään ympäristöestetiikan tutkimusalaan, sekä luonnon estetiikan tutkimusperinteeseen. Analyysiosiossa tuon esille luonnon esteettiseen arvostamisen keskeiset lähtökohdat fenomenologisesta ja analyyttisestä näkökulmasta.</p> <p>Kirjallisuuskatsauksen myötä voidaan todeta ympäristöestetiikan määrittelevän luonnon kokemisen kokonaisuistilliseksi havaintokokonaisuudeksi, johon vaikuttavat kulttuuriset, psykologiset ja sosiaaliset ominaisuudet kuin myös mielikuvitukselliset ja tunnepohjaiset ominaisuudet. Esteettinen sitoutuminen ympäristöön aktivoi koko aistikykyämme. Myös tiedolla on vaikutus ympäristön havaitsemiseen ja se voi rikastuttaa luonnon kokemista ja sen ymmärtämistä.</p> <p>Ympäristö käsitteenä jää laajaksi ja monitulkintaiseksi, mutta keskeistä on, että se sisältää niin rakennetun kuin rakentamattoman ympäristön. Ihmisen vaikutus muoaa ympäristöjämme suuresti, mutta ympäristöestetiikka voi nähdä esteettisen arvostuksen kaikenlaisissa ympäristöissä arkielämästä suurempiin kokonaisuuksiin. Luonnonympäristöstä uniikin tekee sen hetkikeskeisyys, prosessiluontoisuus ja rajoittamattomuus. Luonnon estetiikan myötä tarkastelemme luonnon ilmenemistä, sen prosesseja ja niiden herättämiä havaintoja ja reaktioita meissä kokemisen eri tasoilla.</p>	
Asiasanat ympäristö, luonto, kokemus, ympäristöestetiikka, luonnon estetiikka	
Säilytyspaikka Jyväskylän yliopisto	
Muita tietoja	

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	3
2. TUTKIMUSASETELMA	5
2.1. Tutkimuksellinen viitekehys	5
2.2. Kirjallisuuskatsaus: tutkimusmetodit ja aineistonkeruu.....	6
3. YMPÄRISTÖN ESTEETTINEN KOKEMINEN LUONTOKOKEMUKSEN RAKENTAJANA	8
3.1. Ympäristöestetiikasta.....	8
3.2. Käsitteistä ympäristö ja luonto	10
3.3. Luonnon kokemisesta	12
3.3.1. Fenomenologinen näkökulma	13
3.3.2. Analyyttinen näkökulma	17
4. POHDINTAA	21
5. JOHTOPÄÄTÖKSET	22
LÄHTEET	24

1. JOHDANTO

Aistimme ja havaitsemme ympäristöä missä tahansa kuljemme. Jokapäiväisessä elämässä kohtaamme erilaisia ympäristöjä, joita havaitsemalla yhdistämme havaintojamme erilaisiin asiayhteyksiin ja mielikuviin. Huomaamattakin teemme esteettistä valikointia arkielämässämme. Elinympäristöihimme kuuluu rakennetun ympäristön lisäksi myös luonnonympäristöjä. Suomalainen luonto onkin uniikki voimavaramme, jota pääsemme hyödyntämään niin latautuessa, virkistyessä, retkeillessä kuin vaikka lemmikkiä ulkoiluttaessa. Metsät ja luontokohteet ympäröivät meitä ja ylivoimainen enemmistö suomalaisista pitääkin luontoa itselleen tärkeänä ja omaa erilaisia luontosuhteita¹. Suomalaisten luontosuhteet, eli luontoa koskevat ajatukset ja arvot, lähtevät muodostumaan jo lapsuuden luontokokemuksista ja jatkuvat prosessina läpi elämän².

Tässä tutkielmassa tarkastelen esteettistä luontokokemusta ja sen rakentumista systemaattisen kirjallisuuskatsauksen avulla. Tutkielman tarkoitus on luoda selkeä peruskäsitys luonnon esteettisestä kokemisesta, ja tutkielman kirjallisuuskatsaus tuo esiin keskeiset ympäristö- ja luonnon estetiikan näkökulmat ja käsitteet koskien aihetta. Tarkoituksena on luoda yleispätevä käsitys aiheesta, mutta erityisesti myös korostaa ympäristöestetiikan merkitystä luonnon tutkimuksessa yleensä. Tutkielmani muodostaa täten kokonaiskuvan esteettisestä ja aistipohjaisesta luontokokemuksesta hyödyntäen aiempaa tutkimusta aiheesta.

Ympäristöestetiikkaa tarkastellessa on keskeistä tuoda esiin ihmisen vaikutus ympäristöönsä. Ihminen vaikuttaa toiminnallaan lähes kaikkien muiden eliöiden elämään ja selviämiseen³. Luonto tuo elämiimme paljon hyvää, mutta toisaalta ilmastonmuutos, luonto- ja lajinkato voivat saada meidät ilmastoahdistuksen partaalle sekä täten myönteiset luontosuhteemme horjumaan. Valitsin tutkielmani aiheeksi luonnon kokemisen siksi, että koen tarpeelliseksi tuoda ”korteni kekoon” luonnon ja ihmisen välisen harmonisen

¹ Kantar TNS, *Suomalaisten luontosuhteet*. 2021.

² Annola & Kukkonen, *Luonto kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin tukena*, 2021.

³ Björklund, Hiltunen, Purhonen, Rainio, Sääsilahti, & Vallius, ”Ristiriitainen luontosuhde,” 9.

vuorovaikutuksen tukemiseksi. Taidekasvatuksen opiskelijana mietin, miten voisin yhdistää nämä aiheet tutkimukseeni ja sain idean luontokokemuksen esteettisestä tutkimuksesta. Myös kulttuurin ja taiteen representaatiot vaikuttavat luontoa koskeviin käsityksiin perustavanlaatuisesti ja luonnontieteiden ohella tarvitaan eri tutkimusalojen yhteistyötä, sillä se rikastuttaa tutkimusta⁴. Koen, että eräs tutkielmani tavoitteista onkin juuri poikkitieteellisen yhteistyön korostaminen luonnon estetiikan ja luonnontieteiden välillä ja siten uusien näkökulmien tuominen luonnon kokemisen määritelmiin.

⁴ Björklund, Hiltunen, Purhonen, Rainio, Säaskilahti, & Vallius, "Ristiriitainen luontosuhde," 10.

2. TUTKIMUSASETELMA

Tutkielman tarkoituksena ei ole niinkään tuottaa uutta tietoa, vaan paneutua aiheeseen muodostaen käsityksiä keskeisimmistä ympäristöestetiikan näkökulmista koskien luonnon esteettistä kokemista ja myös avata tutkimukselle relevantteja käsitteitä. Ympäristöestetiikka on laaja-alainen tutkimusala ja koen täten tarpeelliseksi jäsentää keskeisimmät näkökulmat aiheeseen kirjallisuuskatsauksen myötä. Tarkoitukseni on avata merkittävimpiä ympäristöestetiikan näkemyksiä luontokokemuksesta muodostaen laadullisen tutkimuksen aiheesta.

Pyrin kirjallisuuskatsauksen myötä vastaamaan seuraavaan tutkimuskysymykseen:

Miten luonnon esteettisen kokemisen rakentumista ja siihen liittyviä tekijöitä on määritelty?

2.1. Tutkimuksellinen viitekehys

Tutkielmani sijoittuu ympäristöestetiikan tutkimusalaan, sekä luonnon estetiikan tutkimuksen perinteeseen. Käsittelem tutkimuksessa kansainvälisiä teorioita, mutta näkökulmani aiheeseen muodostuu suomalaisen luonnon kontekstissa. Keskityn tutkielmassa luonnonympäristöjen kokemiseen, vaikka ympäristö käsitteenä on laaja ja monitulkintainen (lisää luvussa 3.2). Eli kun puhun ympäristön kokemisesta, tarkoitan tässä tutkielmassa lähtökohtaisesti luonnonympäristön kokemista, en esimerkiksi rakennetun ympäristön kokemista. Ympäristökäsitteen problematiikka on sen laajuudessa, ja sen myötä teen analyysivaiheessa tiedostettua aiheen ja ”ympäristön” rajausta vaikka kannatankin käsitteen kokonaisvaltaisuutta.

Tuon tutkielman esille kulttuurin merkitystä luontoa koskevassa tutkimuksessa edistävästä näkökulmasta, mutta toisaalta myös luonnon pysyvyyden näkökulmasta. Kriittinen ympäristöestetiikka suuntautuu ihmisen ja luonnon vuorovaikutukseen ja

estetiikka liittyy täten myös luonnonsuojeluun ja sillä on siinä aktiivinen tehtävä⁵. Ilmastonmuutos ja luontokato ovat ajankohtaisia aiheita luontokysymyksiä ajatellessa ja vaikuttavat minunkin ajatteluuni tutkijana. Luontokäsitykset jakautuvat lähtökohtaisesti kahteen filosofiseen lähestymistapaan: antroposentriseen ja biosentriseen. Antroposentrisessä näkökulmassa luonnon arvo nähdään sen kyvyssä hyödyttää ihmistä ja ihminen ymmärretään ylivertaisena suhteessa luontoon. Biosentrisessä lähestymistavassa puolestaan luonnolla on itseisarvo ja luonto nähdään arvokkaana, ja ihminen osana sitä yhdessä muiden eliöiden kanssa.⁶ Lähtökohtaisesti pohjustan luontokäsitykseni ja ajatukseni biosentrisen luontokäsityksen pohjalta.

Esittelen tutkielmassa kaksi näkökulmaa luonnon kokemiseen: analyyttisen ja fenomenologisen näkökulman. Koen itselleni oikeimmaksi tavaksi jäsentää ympäristön ja luonnon kokeminen fenomenologisen perinteen mukaan eli ei-tietoperustaisen ympäristöestetiikan mukaan, joka korostaa kokemusten ja aistien kokonaisvaltaisuutta. Tätä näkökulmaa edustaa myös esimerkiksi amerikkalainen ympäristöestetikko Arnold Berleant, jonka ajatuksiin paneudun myöhemmin lisää luvussa 3.3.1. Tuon kuitenkin esille myös toisen lähtökohdan luontokokemuksen tarkasteluun: analyyttisen eli tietopohjaisen näkökulman.

2.2. Kirjallisuuskatsaus: tutkimusmenetelmät ja aineistonkeruu

Tutkielmani tutkimusmenetelmä on systemaattinen ja integroiva kirjallisuuskatsaus, ja muodostan laadullisen sisällönanalyysin kirjallisuuskatsauksen avulla kerätystä aineistosta. Kirjallisuuskatsauksen tavoitteena on kehittää olemassa olevaa teoriaa ja rakentaa sen rinnalle uutta teoriaa. Toisaalta kirjallisuuskatsaus myös arvioi aiempaa teoriaa ja rakentaa kokonaiskuvaa tutkimuksen kohteesta sekä tunnistaa siihen liittyviä ongelmia. Kirjallisuuskatsaus voi myös muodostaa kuvauksen tutkimusaiheen historiallisesta kehityskaaresta, mutta se ei ole tutkielmani päätavoite.⁷

Valitsin tutkimusmenetelmäksi systemaattisen ja integroivan kirjallisuuskatsauksen, koska niiden avulla voin parhaiten muodostaa tiivistelmän aihepiirini olennaisesta sisällöstä ja seuloa aineistosta tieteellisten tulosten kannalta merkityksellisimpiä ja tutkimukselle relevanteimpia tutkimuksia. Integroiva kirjallisuuskatsaus on sijoitettavissa osaksi systemaattisen kirjallisuuskatsauksen kokonaisuutta narratiivisin maustein⁸. Teen siis aineistovalintani systemaattisesti, mutta hyödynnän analyysivaiheessa myös kerronnallisuutta. Aineistovalintani perustuvat siihen, miten hyvin ne vastaavat tutkimuskysymykseen ja tuovat esiin tutkimusaiheelle merkityksellisiä näkökulmia.

Aineistonkeruuta lähdin toteuttamaan tutkien ja lukien aiempaa tutkimusta aiheesta ja ottaen ylös keskeisiä teoreetikoita ja teoksia, joita tutkimuksissa ja artikkeleissa

⁵ Kinnunen, ”Luonnon estetiikka,” 49.

⁶ Annola & Kukkonen, *Luonto kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin tukena*, 2021.

⁷ Salminen, *Mikä kirjallisuuskatsaus*, 3.

⁸ Salminen, *Mikä kirjallisuuskatsaus*, 9, 8.

esiintyy. Tein myös vapaahakua JYKDOKilla, Googlella ja Google Scholarilla yleisesti aihepiiristäni sekä artikkelihakua tietokannoista kuten JSTOR, ProQuest ja ARTO. Täten aloin hahmottamaan usein toistuvia nimiä ja muodostamaan lähteitä kirjallisuuskatsaukseni alkuperäisteoksiin ja keskeisiin artikkeleihin.

Laajan aineistomäärän takia olen joutunut tekemään paljon aineistonrajausta. Rajasin lopulta kirjallisuuskatsaukseni kattamaan yhteensä neljä pääteosta relevanttiuden puolesta. Valitsin kaksi fenomenologisen näkökulman edustajan teosta ja kaksi analyttisen näkökulman edustajan teosta. Näiden lisäksi hyödynnän satunnaisia lähteitä alan kirjallisuudesta, mitkä tukevat narratiivia. Käsittämäni lähteet olen pääasiassa löytänyt JYKDOKista ja tutkinut painettuina versioina. Hakusanoina aineistonkeruussa käytin erilaisia variaatioita käsitteistä *luonto*, *ympäristö*, *ympäristöestetiikka*, *luonnon estetiikka*, *kokemus*. Koen tärkeäksi avata tutkielmassa myös näitä käsitteitä sekä niiden merkityksiä. Kirjallisuuskatsauksen itsessään jaan kolmeen osioon: 1) ympäristöestetiikan alan perustietoihin 2) ympäristö ja luonto -käsitteiden avaukseen ja 3) luonnon kokemisen rakentumiseen.

Kirjallisuuskatsauksen myötä kerättyä aineistoa analysoin laadullisella sisällönanalyysillä ja muodostamalla teemoittelua. Teemoittelussa on kyse siitä, että aineistosta paikannetaan tutkimusongelman kannalta olennaiset aiheet eli teemat. Aineistosta nostetaan esiin tutkimuksen kannalta keskeisiä asiakokonaisuuksia ja usein esiintyviä tyypillisiä piirteitä.⁹ Esiin nousevia teemoja kirjallisuudesta olivat määritelmät ympäristöestetiikasta, ympäristön käsitteestä, ympäristön arvostamisesta ja luonnon esteettisestä kokemisesta. Olen hyödyntänyt aineistonkäsittelyssä myös koodausta. Koodauksen myötä aineistoon merkitään merkeillä kohtia, jossa on tutkimuskysymysten kannalta merkityksellistä sisältöä ja niiden myötä rakennetaan kokonaisuus.¹⁰

⁹ Juhila, "Teemoittelu," viitattu 16.11.2023.

¹⁰ Lähdesmäki, "Tutkimusasetelmiin liittyviä käsitteitä," luento 27.8.2020.

3. YMPÄRISTÖN ESTEETTINEN KOKEMINEN LUONTOKOKEMUKSEN RAKENTAJANA

Tuon seuraavassa analyysiosiossa esille Arnold Berleantin (1992/1995), Emily Bradyn (2003), Allen Carlsonin (2000) ja Yrjö Sepänmaan (1981) käsityksiä ympäristön kokemisesta. Esittelen myös Ronald W. Hepburnin artikkelin (1966) ympäristöestetiikan alan keskeisenä teoksena. Hyödynnän myös Aarne Kinnusen (1981), Arto Haapalan (1995), Pauline von Bonsdorffin (1996) ja Tarja Ranniston (2007) tekstejä ja muita kirjallisuudesta löytyneitä lähteitä lähinnä käsitteiden avauksessa sekä satunnaisina lähteinä. Ensimmäisenä lähteen tarkastelemaan tutkimukseen liittyviä keskeisiä käsitteitä kuten *ympäristöestetiikka*, *luonnonestetiikka*, *ympäristö* ja *luonto*.

3.1. Ympäristöestetiikasta

Estetiikan eri merkitykset vaihtelevat riippuen kontekstista, jossa sitä hyödynnetään. Arkipuheessa estetiikka on usein liitetty jonkin objektin visuaaliseen kauneuteen. Tämä perinteinen käsite estetiikasta onkin hyvin näköaistikeskeinen, keskittyen pääasiassa visuaaliseen kulttuuriin. Esteettinen arvo nähdään usein myös muodostuvan jostain positiivisesta tai mielihyvää tuottavasta kohteesta, mutta esteettinen kokeminen voi muodostua myös negatiivisena pidetyistä asioista.¹¹

Ympäristöestetiikka keskittyy rakennetun ja rakentamattoman ympäristön erityispiirteisiin ja painottaa niiden olemista aistihavaintokohteina.¹² Se tutkii luonnon- ja kulttuuriympäristöjen esteettistä arvottamista, kokemista ja määrittelyä sekä myös arjen

¹¹ Rannisto, *Luonnon estetiikka*, 10, 12, 16.

¹² Rannisto, *Luonnon estetiikka*, 17.

estetiikan kysymyksiä. Ympäristöestetiikan keskiössä on erityisesti ympäristön arvostus ja kysymykset siitä, mitä arvostaa ja miten arvostaa.¹³ Ympäristön tulkinta on myös luonnon- ja kulttuuritieteiden kohtausaluetta.¹⁴ Keskeinen yleiskäsitys ympäristöestetiikan alalla on se, että jokainen ympäristö, luonnollinen tai ihmisen muovaama, iso tai pieni, tavallinen tai ”epätavallinen”, on merkittävä ja tarjoaa paljon aistillisesti ja esteettisesti arvostettavaa.¹⁵

Tämä rakennetun ja rakentamattoman ympäristön välinen suhde luo tietynlaisen problematiikan käsitteen laajuuteen ja käytettävyyteen. Ympäristöestetiikka onkin usein rajattu käsittelemään yleisesti arvostettujen miljöiden ja luonnon kauneutta. Vankimpina tutkimuskohteina ovat perinteisesti olleet rakennettu miljöö kuten puistot, istutukset, kaupunkikuva ja luonnon suurteokset.¹⁶ Viime vuosikymmenten aikana estetiikkaa on kuitenkin alettu soveltaa yhä enemmän myös perinteisesti merkittävien tutkimuskohteiden ulkopuolelle, kuten arkielämään ja arjen estetiikan tutkimukseen.¹⁷

Ympäristöestetiikan alla toimivan luonnon estetiikan tutkimuksen kohteina ovat nimensä mukaisesti luonto mutta myös ihmisen säätelemä maisema, sekä ihmisen reaktiot luontoon.¹⁸ Luonnon estetiikka käsittelee rakentamattomaan ympäristöön liittyviä kysymyksiä kuten maiseman arvottamista, luonnon alkuperäisyyttä ja tunteiden roolia luontokokemuksissa.¹⁹ Luonnon estetiikka on osa ympäristöestetiikkaa ja toisaalta myös topofiliaa, eli tunneperäistä kiintymystä johonkin tiettyyn paikkaan.²⁰ Yi-Fu Tuanin kehittämä topofilian käsite voidaan määritellä laajasti kattamaan kaikki ihmisen eritasoiset tunneperäiset yhteydet aineelliseen ympäristöön.²¹

Ympäristöestetiikka on usein nähty taidefilosofian perinteen kautta, eli taiteen arvottamisen ja tutkimisen menetelmiä on käytetty myös museoiden ja taideinstituutioiden ulkopuolisen ympäristön tutkimiseen.²² Vastavoimana tälle taidefilosofiapohjaiselle näkökulmalle on noussut fenomenologinen näkökulma, joka korostaa aistien havaintoja ja kokemuksen kokonaisvaltaisuutta. Myös mielikuvituksen roolia on pohdittu ympäristön havaitsemisessa.²³ Ympäristöestetiikka tutkimusalana onkin hyvin laajasisältöinen ja monitieteinen. Poikkitieteellisiä yhteyksiä on luonnontieteiden lisäksi esimerkiksi kulttuurimaantieteeseen ja antropologiaan.²⁴

R. W. Hepburnin artikkeli *Contemporary Aesthetics and Neglect of the Natural Beauty* (1966) nousi esiin lukemassani kirjallisuudessa useasti. Esimerkiksi tutkijat Allen Carlson, Yrjö Sepänmaa ja Emily Brady esittelivät Hepburnin artikkelin teksteissään. Hepburnin

¹³ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, xvii-xviii.

¹⁴ Sepänmaa, ”Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä,” 255.

¹⁵ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 20.

¹⁶ Hellakoski, ”Osallistumisen estetiikka,” 55.

¹⁷ Puolakka, *John Deweyn Estetiikka*, 133.

¹⁸ Kinnunen, ”Luonnon estetiikka,” 36.

¹⁹ Rannisto, *Luonnon estetiikka*, 18.

²⁰ Kinnunen, ”Luonnon estetiikka,” 36

²¹ Sepänmaa, ”Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä,” 225. Alkuperäisteos, johon Sepänmaa viittaa on Yi-Fu Tuanin *Topophilia* (1974).

²² Hellakoski, ”Osallistumisen estetiikka,” 55.

²³ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 147.

²⁴ Haapala, ”Johdanto,” 62.

artikkelin merkityksen ympäristöestetiikan alan suunnannäyttäjänä voidaan katsoa olevan suuri. Analyyttisen näkökulman edustaja Carlson näkeekin Hepburnin artikkelin keskeisenä ympäristöesteettisen keskustelun aloittajana 1900-luvun lopulla²⁵. Hepburnin artikkelissa on ennakoitu nykypäiväisen luonnonestetiikan keskeiset ongelmat. Hän korostaa kuinka luonnon esteettiseen kokemiseen tarvitaan erilaisia kokemisen tapoja verrattuna taiteen kokemiseen ja tiedostaa taiteen filosofian jättävän luonnon huomiotta lähes kokonaan. Hepburn kumoo formalistisen näkökulman, eli vain näkyviin ja muodollisiin ominaisuuksiin keskittymisen, luonnon havaitsemisessa ja toteaa sen jättävän kokemuksen epämääräiseksi.²⁶ Hepburnin mukaan voimme saada esteettistä nautintoa silkasta moninaisuudesta ja kokemuksessa korostuukin sen viitekehyyksen moninaisuus. Hepburn tuo esiin toisaalta myös tiedon merkityksen havaitusta kohteesta, joka toimii apuvälineenä esteettisen kohteen määrittelemisessä.²⁷

3.2. Käsitteistä ympäristö ja luonto

Ympäristö on laaja, merkityksiltään monimuotoinen, murroksessa oleva käsite. Perinteisesti ajateltuna ympäristö voidaan nähdä meitä ympäröivänä rakennettuna tai rakentamattomana tilana. Ympäristö voi olla enemmän tai vähemmän luonnontilassa, mutta silti se on esteettisen arvostuksen kohteena²⁸. Ympäristöjä on monenlaisia ja luonnonympäristöt ovat vain yksi alalaji. Esimerkiksi urbaani kaupunkitila, kotiympäristö ja vaikka ruokakauppa luovat oman ympäristönsä. Tässä tutkimuksessa keskityn kuitenkin luonnonympäristöihin.

On olemassa erilaisia käsityksiä, jotka kuvaavat ihmisen suhdetta ympäristöönsä. Esimerkiksi fenomenologista luonnon kokemisen näkökulmaa edustavan Berleantin mukaan ihminen ja ympäristö ovat jatkuvassa jatkumossa keskenään. Berleant korostaakin tietynlaista kokonaisvaltaisuutta ympäristön kokemisessa ja tuo esiin ekologisen näkökulman, jonka mukaan organismien ja ympäristön välillä tapahtuu aina vuorovaikutusta. Ekologista näkökulmaa haastavat antroposentriset asenteet, jotka yhä näkevät ympäristön ihmisistä erillisenä ja täten hyväksikäytettävänä. Berleantin luontokäsityksen mukaan keskeistä olisi kuitenkin elää harmoniassa luonnon kanssa. Hän korostaa sitä, kuinka olemme osa luontoa, ja luonto toisaalta antaa kaikille sen kokijoille samat olemisen standardit.²⁹

Berleant esittelee ympäristökäsityksensä tueksi kulttuurisen ympäristön käsitteen (*cultural environment*), jonka mukaan korostuu esteettisten havaintojen ja

²⁵ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 5.

²⁶ Hepburn, "Contemporary Aesthetics and Neglect of the Natural Beauty," 299, 293–294.

²⁷ Hepburn, "Contemporary Aesthetics and Neglect of the Natural Beauty," 300–302.

²⁸ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, xvii.

²⁹ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 3–5, 8.

arvostelun olevan aina kulttuurisesti sidonnaista. Hänen mukaansa kulttuurinen estetiikka kuvaa sitä, kuinka ihmiset näkevät maailmansa.³⁰ Yhteenvedona Berleant toteaa ympäristön tarkoittavan ”orgaanisen tietoisuuden, tietoisten merkitysten, maantieteellisen sijainnin, fyysisen läsnäolon, henkilökohtaisen ajan ja läpituokevan liikkeen fuusiota”. Berleantin mukaan ei ole meistä erillistä ympäristöä vaan olemme kokonaisvaltaisesti osa sitä. Ympäristöön osallistujasta tulee lopulta niin sulautunut osaksi ympäristöä, että ympäristöstä ja sen kokijasta tulee erottamaton kombinaatio.³¹

Kanadalainen analyyttistä luonnon kokemisen näkökulmaa edustava ympäristöestetikko Allen Carlson määrittelee ympäristön myös meitä ympäröivinä asioina ja tilana, jossa olemme ja mitä arvostamme sen sisältä käsin. Carlson kuitenkin korostaa ympäristön roolia esteettisenä objektina.³² Hän kuvailee ympäristön luonnetta kurittomaksi ja kaoottiseksi, koska se muuttuu koko ajan eikä ole meidän kontrolloitavissa. Ympäristöä ei ole kehystetty tai rajattu, ei ajallisesti tai tilallisesti eikä luonnon ympäristöillä ole myöskään valmiiksi suunniteltua mallia, vaan ne muuttuvat luonnollisten prosessien mukana. Hänen mukaansa ympäristö melkein pakottaa itsensä kaikkiin aisteihimme.³³

Luonto voidaan nähdä yhtenä ympäristön alakäsitteenä. Berleant kuvaa yleisintä naiivia käsitystä luonnosta jonain vieraana, kaikkena ihmisen elinpiireistä ja intresseistä irrallisena. Luontokäsitys kuitenkin jakautuu kahtia: on käsitys luonnosta ihmisestä irrallisena (ks. *antroposentrinen käsitys*) ja toisaalta luonnosta kaiken kattavana (ks. *biosentrinen käsitys*). Näiden käsitysten välimaastoon jää eriaisteiset käsitykset ihmisen ja luonnon suhteesta. Luonnon merkitykset jakautuvatkin niin poliittisesti kuin tieteellisesti ja myös luonnonsuojelun tai aluesuunnittelun kannalta luonto saa uusia merkityksiä.³⁴ Tutkimuskohteena luonto on uniikki, koska se muuttuu ja elää koko ajan. Vuodenaikojen ja päivien kierrosta huolimatta luonnon tapahtumat eivät välttämättä koskaan toistu sellaisena uudestaan.³⁵ Kaikki esittelemäni käsitykset ympäristöstä ja luonnosta nostavatkin esiin ympäristöjen prosessiluontoisuuden. Ympäristöt ovat koko ajan muutosprosessissa.³⁶

Ympäristö on perinteisesti nähty tarkoittavan kaikkea ympärillämme, mutta tämä käsitys tarkoittaa sitä, että ympäristö sijaitisi ihmisen ulkopuolella. Berleantin mukaan tämä objektivoi ympäristöä ja tekee käsityksestä ongelmallisen. Hänen mukaansa luonnonympäristö on myös toinen vaikeasti määriteltävä käsite, sillä ihmisen koskematon luonto on jo kauan sitten hävinnyt melkein kaikkialta teollistuneesta maailmasta, ja ihmisen toiminta näkyy kaikkialla.³⁷ Tämä ekologinen käsitys ympäristöstä on pysynyt ristiriidassa antroposentristen asenteiden kanssa, jotka edelleen pitävät ympäristöä ihmisen etujen

³⁰ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 22.

³¹ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 35, 36.

³² Carlson, *Aesthetics and the Environment*, xvii.

³³ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, xviii.

³⁴ Berleant, ”Mitä on ympäristöestetiikka,” 70.

³⁵ Kinnunen, ”Luonnon estetiikka,” 37.

³⁶ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 9; Kinnunen, ”Luonnon estetiikka”, 37; Carlson, *Aesthetics and the Environment*, xviii; Bonsdorff, ”Maiseman esteettinen tulkinta ja arvottaminen,” 28.

³⁷ Berleant, ”Mitä on ympäristöestetiikka,” 67.

vastaisena ja erillään olevana paikkana, joka on luonnon kanssa ristiriidassa nähdyn ihmiselämän kohteena.³⁸ Ekologinen näkemys kuitenkin saa kannatusta ja vaikutusta ympäristötietoisuuden ja -kasvatuksen leviämisen myötä.

Yhteenvedona voidaan todeta ympäristön olevan koettu tila, josta ihminen rakentaa itse itselleen merkityksellisen³⁹. Ympäristö käsitteenä kuitenkin jää monimutkaiseksi ja hankalasti määriteltäväksi laajuutensa myötä⁴⁰. Ympäristön kaiken sisältävyyttä ja jatkuvuutta on myös hankala ilmaista käsittein⁴¹. Käsitteen laajuus ja monimuotoisuus voi toisaalta myös luoda uusia näkökulmia mahdollisuuksiimme havaita ympäristöä. Rakennettu kulttuuri voi myös rikastuttaa kulttuuriympäristöä ja tuoda mahdollisuuksia luonnon kokemiselle kaupunkitilassakin. Keskeistä on huomata se, että kokemuksillamme on esteettinen ulottuvuus joka ympäristössä minkä havaitsemme.⁴²

3.3. Luonnon kokemisesta

Jos luontoa tarkasteltaisiin esteettisesti pelkästään visuaalisesta kontekstista, jäisi paljon havaintoja tavoittamatta. Seuraavaksi lähdenkin pureutumaan eri näkökulmiin, joilla luonnon kokemista on käsitelty esteettisen havainnon kontekstissa. Luonnon esteettinen kokeminen tapahtuu kokonaisuistillisesti⁴³. Esteettinen arvostaminen ei ole vain katsomista, vaan myös kuulemista, haistamista, koskettamista, tuntemista sekä ympäristössä olemista osana sitä ja siihen reagoiden. Kaikki aistit myötävaikuttavat siihen rikkaaseen ja täyteen esteettiseen arvostukseen, johon luonnonympäristö rohkaisee kokijaa. Luonnonympäristön esteettisestä kokemuksesta saa eniten irti ollessa aktiivinen, reaktiivinen, osallinen ja sitoutunut kokija.⁴⁴

Luontokokemuksesta erityisen tekee sen hetkikeskeisyys. Esteettinen objekti luonnossa on luonnontapahtuma eli prosessi, johon kuuluvat kaikkien aistien vastaanottamat ärsykkeet sekä aika. Nämä prosessit voivat olla ajallisesti eri mittaisia, kuten esimerkiksi tuulenhenkäys tai vuodenajan muutos.⁴⁵ Luonnossa tapahtuvat kokemukset ovat ainutlaatuisia, koska minkään luonnonprosessin toistuminen täysin samanlaisena on epätodennäköistä. Luonnossa havaintojen tekijä on tavattoman rikkauden keskellä, koska tarkastelukulmien, prosessien ja objektien tarkastelukulmat ovat loputtomat. Syynä esteettisten kysymysten vastausten köyhyyteen saattaakin olla se ääretön rikkaus, jonka

³⁸ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 7.

³⁹ Haapala, "Johdanto," 61.

⁴⁰ Berleant, "Mitä on ympäristöestetiikka," 68.

⁴¹ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 19.

⁴² Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 11.

⁴³ Kinnunen, "Luonnon estetiikka," 46.

⁴⁴ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 35, 34, 36.

⁴⁵ Kinnunen, "Luonnon estetiikka," 47.

luonto antaa meille havaittavaksi kymmenellä miljoonalla värisävyllä sekä erilaisilla muodoilla ja objekteilla.⁴⁶

Berleantin mukaan jokaisella asian, paikan ja tapahtuman tietoisien kehon tekemällä havainnolla on esteettinen elementti.⁴⁷ Kun ymmärrämme luonnon kokonaisvaltaisena kokonaisuutena, voimme myös laajentaa esteettisyyden sopimuksia. Jokaisessa kokemuksessamme on esteettinen puoli, riippumatta positiiviseksi tai negatiiviseksi nähdystä ominaisuuksista kohteessa. Ympäristön havainnointi sitookin ihmisen toiminnallisesti vuorovaikutteisen aistinvaraisuuden voimakkaammin kuin missään muussa tilanteessa. Luonnon havaitsemisen peruskäsitykseksi voisi nimittää kokonaisaistillisuutta. Keskeistä on kuitenkin huomioida, että aistilliset tekijät eivät ole ainoita, jotka vaikuttavat ympäristökokemukseen.⁴⁸ Aistihavaintojen lisäksi kokemukseen ja käsitykseen ympäristöstä vaikuttavat keskeisesti kulttuuriset, sosiaaliset, yhteiskunnalliset, psykologiset ja uskomukselliset tekijät. Erityisesti Berleant korostaa ajattelussaan kulttuurin merkitystä kokemukselle.

Berleantin näkemystä jatkaen; ympäristöä havaitaan monipuolisesti ja -tasoisesti, ja se on havaintomaailmana laaja ja rikas. Ympäristö on perusteellisesti ja erottamattomasti aistillinen, kulttuurinen ja monimutkainen kokemuksellinen ympäristö. Aistillisiä kokemuksia rikastuttamassa on moniulotteinen ihmiskokemus, joka sisältää havaintoja muodoista ja väreistä, valoista ja varjoista, kuvioista ja tekstuurista, lämpötilasta ja liikkeestä, lihasjännityksestä ja kehon tuntemuksista, äänenvoimakkuuksista ja syvyyden tuntemuksista. Kaikki nämä havainnot tapahtuvat tilan, ajan ja liikkeen metafyyssisten ulottuvuuksien puitteissa. Berleant toteaa rikkaan ympäristökokemuksen aktivoivan parhaiten koko aistikykyämme.⁴⁹

Kuten aiemmin mainittua, kirjallisuudesta nousi esiin ympäristön kokemisen arvioinnin jakautuvan filosofiselta kannalta fenomenologisen ja analyttiseen lähestymistapaan⁵⁰. Seuraavaksi esittelen nämä näkökulmat ja niiden keskeiset edustajat muodostaen yleiskuvan luonnon esteettisestä kokemisesta.

3.3.1. Fenomenologinen näkökulma

Fenomenologinen näkökulma korostaa kokonaisvaltaisia kokemuksia ympäristöstä sekä havaintoja, tunteita ja aistien monimuotoista vaikutusta. Fenomenologisen näkökulman mukaan ympäristö on kokonaisvaltaisesti koettu tila, johon ihminen rakentaa itselleen merkityksiä ja jota osana ihminen elää ja havaitsee.⁵¹ Yksi fenomenologisen lähtökohdan

⁴⁶ Kinnunen, "Luonnon estetiikka," 48, 51.

⁴⁷ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 10.

⁴⁸ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 11, 17, 19.

⁴⁹ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 20, 29.

⁵⁰ Bonsdorff, "Maiseman esteettinen tulkinta ja arvottaminen," 29; Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 15.

⁵¹ Haapala, "Johdanto," 61.

keskeisimmistä edustajista on jo aiemmin mainittu Berleant. Hänen mukaansa ihminen ja ympäristö muodostavat kokonaisuuden ja erottamattoman jatkumon. Kaikilla asioilla on esteettinen ulottuvuus ja esteettisyys kuuluu kaikkeen ihmisen kokemiseen. Lähestymme maisemaa sitoutuneena osallistujana omien havaintojemme ja merkitystemme kautta ja ympäristöön osallistuminen vaatii kaikkien aistien mukana oloa, oli maisema osittain tai kokonaan ihmisen muokkaama.⁵²

Ympäristön havaitsemisen muotoutumista on esitetty erilaisten mallien kautta. Berleantin sitoutumismalli (*engagement model*), korostaa luonnon kontekstuaalisia ulottuvuuksia ja moniaistisia kokemuksia ympäristöstä. Nämä kokemukset muotoutuvat organismien, havaintojen ja paikkojen yhtenäisenä saumattomana kokonaisuutena. Sitoutumismallin myötä uppoudutaan luonnolliseen ympäristöön ja hylätään perinteinen dualistinen kahtiajako subjektin ja objektin välillä. Luonnon ja ihmisen välinen etäisyys pienennetään mahdollisimman pieneksi ja esteettisen kokemuksen katsotaan sisältävän arvostajan täydellisen uppoamisen arvostuksen kohteeseen eli ympäristöön.⁵³ Berleant korostaa, että ympäristön luonne on kokonainen. Ympäristö on kokemuksen edellytys mutta myös sisältö, jossa inhimillinen osallistuja on niin sulautunut tilanteeseen, että siitä tulee erottamaton ja jatkuva sen kanssa.⁵⁴

Sitoutumismalli on saanut kritiikkiä esimerkiksi juuri analyttistä näkökulmaa edustavalta Carlsonilta. Hänen mukaansa sitoutumismalli saattaa mennä liian pitkälle ideassa arvostajan tai kokijan "imeytymisessä" osaksi luonnonympäristöä. Carlsonin mukaan kaiken etäisyyden ja ympäristön rajaamisen poistaminen ihmisen ja luonnon välillä voi löysätä esteettistä kokemista.⁵⁵ Berleantin mukaan kuitenkin ymmärtäessämme luonnon kokonaisvaltaisena kokonaisuutena, laajennamme myös esteettisyyden sopimuksia ja täten voimme laajentaa myös kokemuksemme syvyyttä.⁵⁶ Berleantin mukaan antoisimman kokemuksen saa, kun esteettisten mahdollisuuksien valikoima kasvaa. Tietysti kapea esteettinen käsitys tai ympäristön rajaaminen luo tietynlaista turvaa kokemukseen, mutta se ei Berleantin mukaan ole kaikista antoisinta. Berleantin mukaan avoin kokeminen ja avarakatseinen teoria voivat kulkea käsikädessä esteettisen kokemuksen jäsentämisessä, mutta kokemus ja teoria eivät silti ole sama asia. Kokemuksellinen esteettinen havaitseminen on aivan erilaista kuin käsitteet ja teoriat, jotka selittävät ja yrittävät auttaa meitä ymmärtämään kokemusta.⁵⁷

Berleant korostaa teoksessaan *The Aesthetics of the Environment* (1992) sitä, että esteettisellä arvostamisella on kaksi menetelmällistä lähtökohtaa: 1) erottaa luonto taiteesta ja 2) kohdella luontoa ja taidetta samoilla menetelmillä.⁵⁸ Tämä on myös analyttisen ja

⁵² Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 4, 11, 19.

⁵³ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 7.

⁵⁴ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 36.

⁵⁵ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 7.

⁵⁶ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 11.

⁵⁷ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 15.

⁵⁸ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 12.

fenomenologisen menetelmän keskeisin ero. Berleant tietoisesti haluaa erottaa luonnon taiteesta ja taidefilosofisesta perinteestä. Hän toteaa ympäristön havainnoinnin tapahtuvan kokonaisvaltaisessa aistitietoisuudessa. Esteettinen havainto rakentuu huomiosta havainnointiominaisuuksiin, ja ympäristön arvostuksessa keskitytään tietoisesti näiden ominaisuuksien välittömään ymmärtämiseen ympäristössä.⁵⁹

Pinnallisen havaitsemisen myötä saamme suoran ja välittömän käsityksen ympäristön näkymistä ja äänistä, mutta myös mauista, tuoksuista ja tekstuurista. Berleant jakaa havaitsevamme aistit etäisyys- ja kontaktireseptoreihin. Etäisyysreseptoreihin kuuluvat visuaalinen näköaisti ja kuulo. Visuaalinen aisti mahdollistaa valon, värin, muodon, kuvion, liikkeen ja etäisyyden erottamisen tilasta. Kuulon avulla taas ymmärrämme äänet, äänensävyt, sekvenssin ja rytmin. Estetiikan taidefilosofian perinteen mukaan näkö- ja kuuloaistit on nähty esteettisinä aisteina, koska ne mahdollistavat "häiriöttömän heijastuksen ihanteellisesta kauneudesta." Berleantin mukaan on välttämätöntä voittaa tuo perinne ja tuoda loputkin aistit mukaan esteettiseen havaintoon.⁶⁰

Perinteinen aistien jako etäisyys- ja kontaktireseptoreihin on harmillinen luonnon kokemisen ja ympäristön havainnoinnin kannalta, koska myös kontaktireseptorit ovat osa ihmisen aistikokemusta. Kontaktireseptorit ovat läsnä tietoisuudestamme tilasta ja ajasta. Tuntoaisti kuuluu sensoriseen systeemiin, joka kattaa iholla ja ihon alla aistittavan havainnoinnin. Kinesteettiseen aistiin liittyy taas lihastietoisuus ja luuston tai nivelten tunne, joiden kautta voimme havaita esimerkiksi pintojen kovuutta. Kehomme ymmärtää myös tietoisuuden kiipeämisestä, laskeutumisesta, kääntymisestä, esteestä tai vapaasta kulusta. Myös makuaisti voi edistää tietoisuutta ympäristöstä.⁶¹

Berleantin mukaan ympäristön havaitseminen sitoo ihmisen aistinvaraisuuden voimakkaasti, ja meistä tulee sulautunut osa sitä paikan havainnollisesti tunkeutuessa meihin. Berleantin korostama kokeminen ei ole ainoastaan psykologinen ilmiö, vaan tietoisien kehon sitoutuminen osaksi ympäristökompleksia, jossa havainnot suodattuvat myös kognitiivisten oletusten, havaintotottumusten sekä kulttuuristen ja filosofisten perinteiden kautta.⁶² Yhteenvetona voi todeta Berleantin korostavan kaiken yhteyttä (*interconnectedness*), jolla hän tarkoittaa tunnetta jatkuvuudesta, joka sitoo tietoisien ruumiin paikkoihin. Tämä esteettinen sitoutuminen aktivoi koko aistikykyämme toisin kuin esimerkiksi taiteen parissa. Nämä kaikki aistilliset kokemukset ja havainnot muodostavat aistillisten modaliteettien liiton (*synaesthesia*).⁶³

Ympäristöestetiikan tutkija Emily Brady on korostanut tunteiden ja mielikuvituksen roolia ympäristön havaitsemisessa aistihavaintojen ohella. Mielikuvitus onkin Bradyn mukaan läsnä monissa erilaisissa ihmisten kokemuksissa, ei pelkästään

⁵⁹ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 14.

⁶⁰ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 16.

⁶¹ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 17.

⁶² Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 17, 18.

⁶³ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 28.

taiteessa⁶⁴. Mielikuvituksen myötä voimme tulkita vapaasti luontoa ja löytää sen myötä esteettisiä ominaisuuksia ja muodostaa mielikuvituksellisia assosiaatioita luonnon äärellä. Mielikuvitus myötävaikuttaa esteettisten objektien merkitykseen ja kontekstiin sekä suhtautumiseemme niihin. Se tekee esteettisestä havaintomerestä avoimen, syventää kokemista ja rohkaisee intiimimpään kokemukseen. Tunteet ovat myös arvokas resurssi esteettisessä arvostuksessa, vaikka niistä onkin tehty pilaa subjektin keskittyvänä ja mielivaltaisena nähdäkseen kunnollisena.⁶⁵ Myös Berleant korostaa ympäristön voimaa herättää meissä vahvojakin tunteita. Esimerkiksi paikan henki tai muisto, joka ilmenee muistelemalla menneitä aikoja omalla paikkakunnalla tai samankaltaisissa paikoissa voi tuoda esiin deja vu -tunteen. Berleantin mukaan kokemisessa on mukana myös aina henkilökohtaisia assosioita, ja kulttuurisena olentona tunteemme eivät ole koskaan puhtaasti fysiologisia.⁶⁶

Brady esittelee teoksessaan *Aesthetics of the Natural Environment* (2003) havainnon kuvitteellisten ominaisuuksien lisäksi myös muita esteettisiä ominaisuuksia, joiden avulla voimme käsittää esteettisiä havaintoja. Aistillisten ominaisuuksien lisäksi voimme havaita myös tunteisiin, käyttäytymiseen, olemukseen, reaktioon, symboliikkaan ja historillisuuteen liittyviä ominaisuuksia. Brady toteaa, että kaikki näistä ei toimi artefaktittoman esteettisen objektin havaitsemisessa mutta niitä voidaan hyödyntää metaforisesti myös luonnon ilmiöiden kuvaamisessa.⁶⁷

Bradyn mukaan meistä tulee lopulta itse oman luontokokemuksemme muotoilijoita ilman taiteellista kontekstia. Brady korostaa myös havainnoinnin vapautta luonnon kokemisessa ja myös hänen mukaansa vanha näkemys aistien huomioimisesta tulisi päivittää kaikkien aistien huomioimiseen.⁶⁸ Bradyn mukaan esteettinen arvostaminen alkaa jo havaintovaiheessa ja havainnoissa itsessään olevan monta ulottuvuutta. Se sisältää kaikki erilaiset aistilliset kontaktit maailmaan, kuten näkemisen, kuulemisen, haistamisen, maistamisen ja kosketuksen, mutta näiden lisäksi myös ajatukset, mielikuvituksen ja uskomukset. Bradyn mukaan aistikokemusta määrittelee myös sen eteen tehdyt ponnistelut, sillä kaikkien aistien käyttäminen vaatii vaivaa.⁶⁹ Luonto vaatiikin aktiivista havainnointia ja aistillista osallistumista passiivisuuden sijaan. Moniaistillisen havainnollistamisen harjoittelu voi johtaa esteettiseen herkkyyteen ja sitä myötä myös lähempään luontosuhteeseen.⁷⁰

Havainto-olosuhteet vaikuttavat myös keskeisesti käsitykseemme ympäristöstä ja havaitut esteettiset ominaisuudet riippuvat myös itse tarkkailijan havainto-olosuhteista. Näihin olosuhteisiin vaikuttavat yksilön aistikyvyt, kognitiivinen pääoma, uskomukset ja

⁶⁴ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 16, 147.

⁶⁵ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 173.

⁶⁶ Berleant, *The Aesthetics of Environment*, 28.

⁶⁷ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 17.

⁶⁸ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 14, 15.

⁶⁹ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 123, 127.

⁷⁰ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 128.

arvot sekä havaintokokemusten kulttuurinen ja historiallinen konteksti. Bradyn mukaan esimerkiksi Pohjoismaissa metsä voidaan nähdä yhtenä osana kulttuuri-identiteettiä sen muiden esteettisten ominaisuuksien ohella.⁷¹

Bradyn esteettinen lähestyminen luonnon kokemiseen tulee esiin hänen luomassa ei-tietoperustaisessa kokonaisvaltaisen lähestymisen mallissa (*integrated aesthetic model*), joka korostaa moniaistista sitoutumista kokemukseen sekä mielikuvituksen, tunteiden, ajatusten ja tiedon roolia kokemisessa. Hän tuo esiin myös mielenkiinnottomuuden (*disinterestedness*) roolin esteettisessä kokemisessa, mutta tässä tutkielmassa en paneudu tähän näkökulmaan sen tarkemmin. Kokonaisvaltaisuus Bradyn malliin tulee siitä, että hän korostaa subjektin ja objektin molempien merkitystä esteettisessä arvostamisessa ja pyrkii kitkemään subjekti- tai objekti-orientoitunutta kaksijakoista näkemystä.⁷²

Bradyn estetiikka korostaa tilannekeskeistä havaitsemista ympäristön muuttuvan luonteen takia, mutta ei esitä yhtä täydellistä ja kokonaisvaltaista sitoutumista luontoon kuten Berleant esittää. Hän korostaa kokijan ja ympäristön suhdetta, sen sijaan että kokijan tarvitsisi olla yhtä luonnon kanssa ja jokainen aspekti olemisesta olisi osa esteettistä arvostamista. Bradyn näkökulmassa kokija tarvitsee jonkin verran etäisyyttä ympäristöön osallistuakseen sen esteettiseen arvostamiseen, sen sijaan että sulautuisi siihen kokonaan.⁷³ Bradyn integroidun estetiikan mallissa älyllinen tai tiedollinen komponentti ei ole merkittävä, mutta sillä voi olla paikkansa. Esimerkiksi kansantiede tai historia voivat luoda lisämerkityksiä kokemiseen. Tarvittavan tiedon tyyppi ja tilanteet, joissa sitä syötetään, riippuvat hyvin paljon myös itse esteettisen kohteen vaatimuksista sekä arvioijan kognitiivisista taustoista. Lähtökohtaisesti Bradyn malli ei kuitenkaan vaadi tiettyä tietoa kohteen kokijalta ja se on avoin kaikenlaisille kokemuksille.⁷⁴

3.3.2. Analyyttinen näkökulma

Analyyttinen näkökulma korostaa tietoperustaista esteettistä havaitsemista ja arvottamista. Näkökulman mukaan jakamalla ja opiskelemalla tietoa esteettisen arvostuksen kohteesta, voidaan siitä saada enemmän irti. Kokemista pohjustaa täten aistihavaintojen ohella tieto kohteen todellisesta luonteesta. Analyyttisen näkökulman pohja on estetiikan taidefilosofiassa. Tämä tarkoittaa sitä, että taiteen analysoimiseen kehitettyjä malleja on hyödynnetty myös ympäristön tarkastelun kontekstissa.⁷⁵ Luonnon kokemista siis

⁷¹ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 18, 22.

⁷² Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 120.

⁷³ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 121.

⁷⁴ Brady, *Aesthetics of the Natural Environment*, 183, 186.

⁷⁵ Bonsdorff, "Maiseman esteettinen tulkinta ja arvottaminen," 29.

analysoidaan ja arvioidaan tieteellisen menettelytavan mukaan, ja objektikeskeisyyden ja taustatiedon merkitys ympäristön tulkinnassa korostuu.

Arvostaaksemme luontoa esteettisesti, meidän on analyttistä ympäristöestetiikkaa edustavan Allen Carlsonin mukaan luotava arvostuksellemme rajat.⁷⁶ Hänen mukaansa tieto ympäristöstä voi tuoda kokemukselle tiettyjä sopivia rajoja, jotka helpottavat esteettisen havaitsemisen rajausta, kun kyseessä on laaja kokonaisuus kuten ympäristö. Arvostaaksemme luontoa esteettisesti, on meidän tunnettava se ja sen eri ominaisuudet. Carlson korostaa tätä objektikeskeistä lähestymistapaa, koska se vastaa esteettisen relevanssin kysymykseen ja ottaa huomioon arvostettavan kohteen todellisen luonteen.⁷⁷

Carlson esittelee teoksessaan *Aesthetics and the Environment: The Appreciation of Nature, Art and Architecture* (2000) erilaisia malleja, joilla ympäristön arvostamista on pyritty kuvailemaan ympäristöestetiikassa. Yksi niistä on Carlsonin itsensä kehittänyt luonnollinen ympäristömalli (*natural environmental model*), joka perustaa esteettisen arvostuksen tieteelliseen luontonäkemykseen.⁷⁸ Mallin mukaan luontoa tulee arvostaa sellaisena kuin se todellisuudessa on, eli luonnollinen ympäristö, ja arvostaminen tulee tehdä tutkimustiedon valossa. Keskiöön nouseekin luonnontieteiden, erityisesti geologian, biologian ja ekologian merkitys. Luonnollinen ympäristömalli sisältää siis sekä luonnon todellisen (tai tieteellisen) luonteen, että kokijan normaalin kokemuksen ja ymmärryksen siitä.⁷⁹

Analyttinen lähestyminen on saanut tukea ja vastustusta. Carlson tiedostaa, että tiedon painottamista voidaan pitää turhan älyllisenä ominaisuutena. Kritiikkiä on noussut esiin myös liian kaavamaisesta perustasta monipuolisen luontokokemuksen tulkintaan, mikä jättää luonnon huomiotta kokonaisuutena.⁸⁰ Fenomenologista näkökulmaa edustavan Berleantin mukaan tulee myös tiedostaa se, että tieteellinen tieto on aina ihmisen tekemää, mikä luo hänen mukaansa analyttisestä näkökulmasta antroposentrisen vaikutelman luontokokemuksen arvioimisessa. Eli luonto pyritään arvottamaan ja keskitytään enemmän ihmisen näkökulmaan ja ympäristön objektiivisuuteen.⁸¹ Berleant kritisoi tätä ajatusta, koska se objektoi ympäristöä ja erottaa ihmisen luonnosta.

Carlson kuitenkin korostaa luonnon roolia esteettisenä objektina. Hänen mukaansa kohdatessamme ympäristön, tulisi valita sen arvostamisen kannalta merkitykselliset aistit ja asettaa havainnolle kehykset, jotka rajoittavat esteettistä kohdetta ajassa ja tilassa. Luonnon kokijoina toimimme ikään kuin itse taiteilijoina ja luomme haluamamme tarkastelukehukset luonnon kokemiseen ja sen arviointiin. Erotan taiteesta, luonto kuitenkin luo itse teoksensa. Tämän näkemyksen perusajatuksena on se, että

⁷⁶ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 49.

⁷⁷ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 50, 135.

⁷⁸ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 5, 12.

⁷⁹ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 6.

⁸⁰ Rannisto, *Luonnon estetiikka*, 18.

⁸¹ Berleant, "Mitä on ympäristöestetiikka," 69.

esteettistä arvostusta ohjaa arvostettavan kohteen luonne. Siten tietoa objektin luonteesta, synnystä, tyypistä ja ominaisuuksista tarvitaan asianmukaista esteettistä arviointia varten.⁸² Myös aiemmin mainittu Brady on korostanut kokijan roolia oman luontokokemuksen muotoilussa, mikä näkökulmana yhtyy Carlsonin ajatuksiin. Carlson pyrkii ympäristön tarkastelukehysten avulla objektivoimaan ja rajaamaan ympäristöä kehyksiin kokemuksen muotoutumisen selkeyttämiseksi ja tarvittavien tai merkityksellisten havaintoaistien valitsemiseksi kokemukselle. Tätä vastoin fenomenologinen näkökulma ehdottaisi kokonaisvaltaista havaitsemista ja aistien synteessin luomaa kokemista ilman sen tarkempia rajoja. Tässä huomaamme eron analyttisen ja fenomenologisen näkökulman välillä.

Koska ympäristöt ovat rajattomia muutosprosesseissa olevia objekteja, tarvitaan Carlsonin mukaan tietynlaisia suuntalinjoja arvioidaksemme luontoa aistihavaintojen huomioimisen lisäksi.⁸³ Hän esittelee esimerkiksi erilaisia luontokategorioita, jotka voivat helpottaa ympäristön rajausta. Esimerkiksi tietyt tosiasiat ja tieteelliset faktat objektista tai maisemasta ja niiden alkuperästä määrittävät osittain niille oikeat luonnon kategoriat.⁸⁴ Bradyn lisäksi myös Carlson on todennut luonnon kokemiseen vaikuttavan mielenkiinnottomuus, (*disinterestedness*), joka tarkoittaa sitä, että yksilöllä ei välttämättä ole henkilökohtaista kiinnostusta kohteeseen.⁸⁵ Keskeistä on kuitenkin se, että tieto objektin luonteesta rohkaisee meitä laajentamaan ja mukauttamaan näitä suuntalinjoja ja kehyksiä ympäristön havaitsemiseen. Carlsonin mukaan objektin tietopohjainen lähestyminen auttaa meitä avartamaan tarkastelupohjiamme, aistimuksumme, suhtautumistamme ja luomaan tarkastelukehyyksiä kohteelle asianmukaisemmin.⁸⁶

Carlson korostaa myös tietyn etäisyyden pitämistä esteettisen arvostuksen kohteeseen, jotta sitä voidaan arvostaa oikein ja muodostaa siitä mielipiteitä. Hänen mielestään subjektin ja objektin erottaminen luo selkeyttä kohteen ymmärtämiseen.⁸⁷ Carlsonin mukaan keskeistä on myös pyrkiä arvostamaan kohdetta sinä kuin se faktuaalisesti on, kun taas nopea havainto voi korostaa vain pinnallista kokemista. Carlson pyrkii siis arvostamaan luonnonympäristöä luontokohteena ja perustelemaan havaintoja tietoperäisesti eikä niinkään keskity luonnon tuottamiin kokemuksiin, jotka voivat poukkoilla ”mielikuvituksellisillakin” teillä. Carlsonin mukaan ilman tätä subjektiobjekti-erottelua luonnon arvostaminen on vaarassa rapistua vain subjektiiviseksi mielikuvitusolennoksi.⁸⁸

Myös suomalainen ympäristöestetikko Yrjö Sepänmaa on korostanut analyttistä näkökulmaa luonnon kokemisen kontekstissa artikkelissaan *Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä* (1981). Kokemuksen tekee hänen

⁸² Carlson, *Aesthetics and the Environment*, xix.

⁸³ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 21.

⁸⁴ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 89.

⁸⁵ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 24.

⁸⁶ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 20.

⁸⁷ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 7.

⁸⁸ Carlson, *Aesthetics and the Environment*, 7.

mukaansa syväksi tieto luonnonhistoriasta, kulttuurin kehitysvaiheista ja sen tuotteiden tarkoituksista aistihavaintojen ohella. Sepänmaan mukaan tieto auttaa ymmärtämään sitä "tarkoituksenmukaisuuden kauneutta, mitä luonnossa on".⁸⁹ Hänen mukaansa luonnonmukaisen ekologisen ympäristöestetiikan hylkääminen on vaarassa johtaa estetismiin eli esteettisten arvojen ja nautinnon ylikorostamisen luonnon arvostamisessa. Hän tuo esille luonnon yksinkertaisuuden ja luonnontilan todellisuuden, minkä keskiössä on lopulta luonnon valinta eli olemassaolon taistelu, joka karsii kaiken tarpeettoman.⁹⁰

Sepänmaan mukaan ympäristön esteettisyyden tajua voidaan kehittää antamalla tietoa luonnon toimintamekanismeista, luonnonhistoriasta sekä kulttuurista. Hänen mukaansa ihmisen toimintamalleista, ihanteista ja päämääristä luodaan lopulta pohjaa myös ympäristön ymmärtämiselle ja siten myös esteettiselle kokemiselle. Sepänmaa korostaa tarvetta esteettisen havaitsemisen analyysille, ympäristötyyppien systematisoinnille sekä luonnonkuvauksissa ja arkikielessä ilmenevien arvojärjestelmien selvittämiseksi eli yleisesti koulutusta ympäristön havainnointikyvyn kehittämiseksi. Ympäristöä tutkiva esteetikko tarvitsee hänen mukaansa tietoa luonnon ja kulttuurin vaiheista ymmärtääkseen esteettisen kokemuksen ja sen ilmausten perusteet.⁹¹ Näiden esimerkkien perusteella voimme todeta Sepänmaan ja Carlsonin korostavan esteettisen arvostelun kohteen ymmärtämistä tiedon ja rationaalisen hahmottamisen kautta, sekä edustavaan analyyttistä näkökulmaa ympäristön ja luonnon havaitsemisessa.

⁸⁹ Sepänmaa, "Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä," 220.

⁹⁰ Sepänmaa, "Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä," 219.

⁹¹ Sepänmaa, "Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä," 221, 222, 225.

4. POHDINTAA

Olen nyt käsitellyt luonnon esteettisen kokemisen peruslähtökohtia fenomenologisen ja analyttisen näkökulman kautta. Luonnon kokeminen ja ymmärtäminen tarvitsee tietyssä määrin molempia näkökulmia. Fenomenologista näkökulmaa ei tule vähätellä, sillä aistihavainnoilla, tunteilla ja mielikuvituksella on myös iso rooli luonnon havaitsemisessa ja käsitysten muotoutumisessa. Myös ihan arkiset ja inhimilliset vastoinkäymiset voivat vaikuttaa kokemukseen sitoutumisessa. Toki tieto esteettisen arvostuksen kohteesta tuo myös lisää luontokokemukseen, mutta se on tarpeellista vain tietyssä määrin ja se ei ole pakollista havainnolle. Esimerkiksi havainto tykkylumen peittämistä puista voi olla yhtä vaikuttava riippumatta siitä tiedosta, että kyseisissä puissa voi talvisin elää kymmeniä tuhansia "ötököitä". Tieto tuo kyllä täydennystä kokemukseen ja voi tehdä siitä mielenkiintoisemman suuremmalle yleisölle, mutta pelkkään tietoon nojaaminen ei ole yhtä syvällinen tapa kokea ja arvostaa luontoa.

Sinänsä kuitenkin yhdyn Carlsonin ja Sepänmaan ajatuksiin siitä, että luonnon havaitsemisen ja esteettisen arvostamisen tajua voidaan kehittää opiskelemalla lisää tietoa luonnonympäristöistä. Esimerkiksi kirjallisuuden kautta luontoon uppoaminen voi olla hyvinkin mielekäästä. Mutta kulkiessamme erilaisissa luonnonympäristöissä näen merkittävämmäksi hetkessä elämisen ilman sen suurempia sääntöjä. Jos keskitytään liikaa tietoperäisiin faktoihin, saattaa metsässä liikkumisesta tulla suorittamista. Tärkeämpää olisi kuitenkin pysähtyä, havainnoida ympäristöä ja olla läsnä. Biologi Adela Pajusen mukaan aistihavaintoihin uppoutuminen on luontoyhteyden ja hyvinvoinnin kannalta jopa tärkeämpää kuin metsässä vietetty aika kokonaisuudessa.⁹² Läsnäololla luonnon esteettinen kokeminen voi muuttua entistäkin rikkaammaksi.

⁹² Malminen, *Metsät lisäävät hyvinvointia*, viitattu 4.12.2023.

5. JOHTOPÄÄTÖKSET

Tutkielman tarkoituksena oli tarkastella luonnon esteettisen kokemisen rakentumista ja siihen liittyvien tekijöiden määritelmiä kirjallisuuskatsauksen avulla. Tutkielman tuloksina voimme todeta sen, että ympäristöestetiikassa luonnon kokeminen ymmärretään kokonaisuistillisena havaintokokonaisuutena, johon vaikuttavat kulttuuriset, psykologiset ja sosiaaliset ominaisuudet sekä myös mielikuvitukselliset ja tunnepohjaiset ominaisuudet. Aistihavaintojen myötä näemme, kuulemme, tunnemme, haistamme ja maistamme ympäristön moniulotteisesti, eikä mitään aistia tule jättää huomiotta. Myös tiedolla on vaikutus ympäristön havaitsemiseen ja se voi rikastuttaa luonnon kokemista ja sen ymmärtämistä.

Fenomenologisen eli kokemusperustaisen näkökulman mukaan esteettinen sitoutuminen ympäristöön aktivoi koko aistikykyämme, ja nämä kaikki aistilliset kokemukset ja havainnot muodostavan osallistavan ja sitovan kokemuskokonaisuuden. Analyyttinen eli tietoperustainen näkökulma korostaa tiedon vaikutusta ympäristön havaitsemiseen ja luonnon esteettisen kokemisen rikastuttamiseen. Esimerkiksi perinnetiedolla, kulttuurihistorialla, biologialla ja maantieteellä voi olla paljonkin annettavaa luonnon kokijalle. Analyyttinen ja fenomenologinen näkökulma keskustelevat keskenään ja luovat yhdessä ja erikseen mahdollisuuksia ympäristön kokemiseen. Keskeistä on kuitenkin se, että estetiikan taiteenfilosofinen ja formalistinen arvottaminen tulee hylätä kohdatessa luonnon.

Ympäristöestetiikka tutkii ympäristöjä, joiden osallisena olemme sekä suhteitamme niihin. Ympäristö käsitteenä jää laajaksi ja monitulkintaiseksi, mutta keskeistä on, että se sisältää niin rakennetun kuin rakentamattoman ympäristön. Ihmisen vaikutus muovaa ympäristöjämme suuresti, mutta ympäristöestetiikka voi nähdä esteettisen arvostuksen kaikenlaisissa ympäristöissä arkielämästä suurempiin kokonaisuuksiin. Luonnonympäristöstä uniikin tekee sen hetkikeskeisyys, prosessiluontoisuus ja rajoittamattomuus. Luonto elää ja muuttuu koko ajan. Luonnon estetiikan myötä

tarkastelemme luonnon ilmenemistä, sen prosesseja ja niiden herättämiä havaintoja ja reaktioita meissä kokemisen eri tasoilla.

Tutkielmani muodostaa pintaraapaisun ympäristöestetiikan keskeisimpiin näkemyksiin ja näkökulmiin luonnon esteettisestä kokemisesta. Ympäristöestetiikka on todella monimuotoinen ja aiherikas tutkimusaiheena, joten jos voisin tehdä jotain tutkielmani kannalta toisin, tekisin entistäkin tiukemman rajauksen aiheeseen. Jatkotutkimuksen kannalta voisi lähteä esimerkiksi paneutumaan syvemmin konkreettiseen tapaustutkimukseen luonnon tai jonkin tietyn ympäristön esteettisen kokemisen parissa, tai esimerkiksi tutkia taide- ja ympäristökasvatuksen suhdetta.

LÄHTEET

Kirjallisuus

Berleant, Arnold. *The Aesthetics of Environment*. Philadelphia: Temple University Press, 1992.

Berleant, Arnold. "Mitä on ympäristöestetiikka?" Teoksessa Timo Airaksinen, Arto Haapala, Martti Honkanen, & Veikko Rantala. *Ympäristö, Arkkitehtuuri, Estetiikka*. Helsinki: Yliopistopaino, 1995. 66–85.

Bonsdorff, Pauline von. "Maiseman esteettinen tulkinta ja arvottaminen." Teoksessa Maunu Häyrynen, Olli Immonen, & Pauline von Bonsdorff. *Maiseman Arvo[s]tus*. Lahti: Kansainvälinen soveltavan estetiikan instituutti, Maiseman vastaanotto, 1996. 26–29.

Brady, Emily. *Aesthetics of the Natural Environment*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003.

Carlson, Allen. *Aesthetics and the Environment: The Appreciation of Nature, Art and Architecture*. London: Routledge, 2000.

Haapala, Arto. "Johdanto." Teoksessa Timo Airaksinen, Arto Haapala, Martti Honkanen, & Veikko Rantala. *Ympäristö, Arkkitehtuuri, Estetiikka*. Helsinki: Yliopistopaino, 1995. 61–63.

Hellakoski, Tuija. "Osallistumisen estetiikka." Teoksessa Bonsdorff, Pauline von. *Ympäristöestetiikan Polkuja*. Lahti: Kansainvälinen soveltavan estetiikan instituutti, 1996. 55–61.

Hepburn, R.W. "Contemporary Aesthetics and Neglect of the Natural Beauty." 1966. Teoksessa Georg Simmel, Ilona Reiners, Anita Seppä, & Jyri Vuorinen. *Estetiikan Klassikot: II, Modernista Postmoderniin*. Helsinki: Gaudeamus, 2016. 293–314.

Kinnunen, Aarne. "Luonnon estetiikka." Teoksessa Aarne Kinnunen & Yrjö Sepänmaa. *Ympäristöestetiikka*. Helsinki: Gaudeamus, 1981. 36–52.

Puolakka, Kalle. *John Deweyn Estetiikka: Kokemus, Luonto Ja Kulttuuri*. Helsinki: Gaudeamus, 2021. 133.

Rannisto, Tarja. *Luonnon Estetiikka*. Helsinki: Multikustannus, 2007.

Sepänmaa, Yrjö. "Tarkoituksenmukaisuus ympäristön kauneuden kriteerinä." Teoksessa Aarne Kinnunen & Yrjö Sepänmaa. *Ympäristöestetiikka*. Helsinki: Gaudeamus, 1981. 219–225.

Painamattomat lähteet

Annola, Erja & Kukkonen Maija-Leena. *Luonto kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin tukena – näkemyksiä sosiaali- ja terveysalan koulutukseen*. 2021. Laurea Journal. Verkko-osoite: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2021060233157> Viitattu: 8.11.2023.

Björklund, Heidi, Kaisa Hiltunen, Jenna Purhonen, Minna Rainio, Nina Sääsilahti, & Antti Vallius. "Ristiriitainen luontosuhde." Teoksessa: Heidi Björklund, Kaisa Hiltunen, Jenna Purhonen, Minna Rainio, Nina Sääsilahti, ja Antti Vallius. *Luontosuhteiden Luonto: Taiteentutkimuksen Ja Ekologian Näkökulmia*. 2023. Verkko-osoite: <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/84703> 9–10.

Juhila, Kirsi. "Teemoittelu." Teoksessa Jaana Vuori (toim.) *Laadullisen tutkimuksen verkkokäsikirja*. Tietoarkisto. Verkko-osoite: <https://www.fsd.tuni.fi/fi/palvelut/menetelmaopetus/kvali/analyysitavan-valinta-ja-yleiset-analyysitavat/teemoittelu/> Viitattu 16.11.2023.

Kantar TNS. *Suomalaisten luontosuhteet*. Kysely, 9.12.2021. Julkaisija: Sitra. Helsinki. Verkko-osoite: <https://www.sitra.fi/julkaisut/suomalaisten-luontosuhteet-kysely/> Viitattu: 7.11.2023.

Lähdesmäki, Tuuli. *Tutkimusasetelmiin liittyviä käsitteitä*. Luento 7.1 (27.8.2020) Jyväskylän yliopisto, TAIA401 Tutkimusvalmiudet -kurssi.

Malminen, Ulla. *Metsät lisäävät hyvinvointia, ja tällaisella metsällä on kaikkein parhaat terveysvaikutukset*. Yle.fi. Julkaistu: 3.12.2023 <https://yle.fi/a/74-20063186> Viitattu 4.12.2023.

Salminen, Ari. *Mikä Kirjallisuuskatsaus? - Johdatus Kirjallisuuskatsauksen Tyyppeihin Ja Hallintotieteellisiin Sovelluksiin*. Vaasa: Vaasan yliopisto, 2011. 3. Verkko-osoite: <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-476-349-3> 3, 8–9.